

## ԳԻՐՔԵՐ ՈՒ ԹԵՐԹԵՐ

Jrenaeus, Gegen die Häretiker,  
Leipzig, Hinrichs, 1910

The Kelekian Collection of Per-  
sian and Analogous Potteries, Pa-  
ris.

Կ. Կոստանեւոնց, Գրիգոր Մագիստրոսի  
բրերը, Աղեքսանդրա քաղ. Սանդիսոնց, 1910

Byzantinische Zeitschrift 1911  
Ա. Պրակ

Անտիտ, 1910 թիւ 11-12

Երկու տարի յառաջ Կարապետ Տէր-  
Մկրտիչեան և Երուսաղ Տէր-Մինասեան,  
յայտնեցին և հրատարակեցին Երանոսի  
Յոյցքը, Անոնց հիմայ մեզի կու տան նոյն  
հեղինակին Ընդդէմ հերձուածոցը:

Գերմաներէն յառաջարանին III-VIII  
կը յաջորդէ բնագրին գլխակարգութեանց  
ցանկ մը, 1-6, յետոյ բուն բնագիրը,  
7-245, որուն կը կցուի ցանկ մը իրե-  
նիսի բառերուն, կոչուած Ստ. Ռոշըայ  
կամենիցացւոյ բառգրքին մէջ, ուրիշ ցանկ  
մըն ալ Ս. Գրքի վկայութեանց՝ կոչուած  
Իրենիսի բնագրին մէջ:

Այսպէս է հրատարակութեան արտա-  
քինը և շատ բան ալ չունինք ըսելու ու-  
րիշ խնդիրներու նկատմամբ:

Յոյցքի հրատարակութեան առթիւ խօ-  
սուած է արդէն<sup>1</sup> թէ ինչին մէջն է Ե-  
րանոսի գրուածոց արժէքն ու շահեկա-  
նութիւնը: Մեզի կը ֆնայ միայն վերստին  
դառնալ ճանի մը խօսք ըսելու ուրիշ եր-  
կու հարցերու մասին՝ զորս ներկայ հրա-  
տարակութեանս յառաջարանին մէջ ալ  
գեո կը յիշեն հրատարակիչները: Այս եր-

կու հարցերն են՝ նախ ի՞նչ լեզուէ թարգ-  
մանուած է հայերէնի, երկրորդ Ե՛րբ և  
ն՞վ թարգմանած է:

Յոյցքի նկատմամբ հրատարակիչները  
որոշ խօսք մը չէին կրցած ըսել յունա-  
րէնէ՝ թարգմանուած էր թէ ասորերէնէ.  
և աւելի ասորերէնի կը միտէին: Բայց  
կը կարծենք կրցած ըլլալ ապացուցա-  
նել<sup>2</sup> թէ թարգմանութիւնը յունարէն բնա-  
գրի մը վրայ կատարուած է. հայերէն  
բնագիրը խլացնելու չափ զայս կ'աղաղա-  
կէ: Ընդդէմ Հերձուածոցի բնագրին ալ  
նկատմամբ՝ նոյն Մեծ. հրատարակիչները  
ունեցեր են պահ մը նոյն վարանումները  
ընդմէջ յունարէնի և ասորերէնի: Այս ան-  
գամ, սակայն, բոլորովին յունարէն բնա-  
գրի մը կողմը միտեր են: Մեր աշխատու-  
թիւնը թեթեւեղ է, և այլեւս տեղիք չը-  
կայ կրկնելու, բազմապատկելու ու ճո-  
խացնելու նոյն փաստերը՝ որ յայտնի  
դրութեան մը վրայ հաստատուած են:  
Հիւլենաբանութեան ամբողջ նկարագրա-  
կանը գոյնի այնպիսի պայծառութեամբ  
դուրս կը ցատդէ՝ որ զատաստան մը՝ ի նը-  
պաստ յունարէն բնագրի մը շուտով ու լի-  
վին կազմել կու տայ:

Ընդդէմ Հերձուածոցն ու Յոյցքը միև-  
նոյն թարգմանիչն ունեցեր են:

Մեծ. Հ. Բ. Ագեբեան նոր կարծիքն  
յայտնեց թէ Յոյցքը Լատին բնագրէ մը  
թարգմանուած է<sup>3</sup>: Մեծ. Հ. Ն. Ակինեան,  
դէմ խօսեցաւ սոյն կարծիքին՝ հերքելով  
Հ. Ագեբեանի փաստերը<sup>4</sup>: Ակինեան ի  
միջի ալոց կը ծանրանայ նաև տարբե-  
ութիւնները բացատրելու երկու լեհացի  
Ստեփանոսներուն՝ ակադեմական գրաբար  
գեղեցիկ ճառով մը կէս դար յառաջ պար-  
զուած Ալիշանէ<sup>5</sup>:

Մեծ. Հ. Բ. Ագեբեան, Ակինեանին  
տուած պատասխանին մէջ<sup>6</sup> բաւական հա-  
մոզիչ չի գտներ անոր հերքումները, և ընդ-

1. Տես Բագմ. 1908 էջ 521-3:

2. Հմտ. Բագմ. 1908 էջ 521-3:

3. Տես Բագմ. 1909 էջ 64:

4. Տես Հանդէս Ամս. 1910 էջ 200-8:

5. Տես Բագմ. 1852 էջ 86-95. Սոյն Ստե-  
փանոսի վարքին վրայ տես նաև Բագմ. 1885  
էջ 247:

6. Տես Բագմ. 1910 էջ 560.

հակառակն ուրիշ քանի մը փաստեր ալ կ'աւելցնէ ինչպաստ լատիններէն բնագրի մը:

Փննենք իր փաստերը մի առ մի:

Հ. Ազգերեան շարադրեալ բառը կը համարի նիւթական թարգմանութիւն լատ. compositus բառին. բայց շատ աղէկ կըրնայ ըլլալ նաեւ թարգմանութիւնը յոյն συν-τίθημι բառին ինչպէս Ալկինեան դիտած է և ինչպէս ըրած են հելլենաբանները:

Հ. Ազգերեան անձն բառը գտնելով Երանոսի մէջ փոխանակ հոգի բառին գործածուած, կը հետեւցնէ թէ սոյնօրինակ գործածութիւն մը «միայն լատիններէն animam-ի միջնորդութեամբ կրնայ մեկնուիլ որ հաւասարապէս կը նշանակէ հոգի և անձն»: Հ. Ալկինեան հոս Հ. Ազգերեանի պատճառաբանութեան զօրութիւնը չէ հասկցած, ու մենք ալ հարկ մը չենք տեսներ իր կարծիքը կրկնելու: Բայց Հ. Ազգերեան չէ դիտած որ յունարէն ψυχή բառը հայերէնի մէջ ոչ միայն հոգի կը թարգմանուի այլ նաեւ անձն՝ հոգիի իմաստով: Կ'օրինակեմ հոս պարզապէս ինչ որ կը գրէ Հայկազեան Անձն բառին տակ: «Ար. յն. դնի հոգի ի հյ. ստեպ թարգմանի անձն. ուստի՝ անձն և մարմին դնին առ նախնիս որպէս հակադրեալ հոգի և մարմին. զնոյն բաժանել յանձն և ի մարմին՝ Պիտ. Բժշկապետն՝ անձանց քան թէ մարմնոց. Նար»:

Մենք այս երկու օրինակները միայն կոչեցինք, բայց Հայկ. ունի դեռ շատ օրինակներ:

Հ. Ազգերեան կը գրէ. «Թէ՛ 5-6 կը կարդանք. — «Բրիստոս Յիսուս տէրն մեր, որ մարգարէիցն երեւեցաւ ըստ ձեռյ մարգարէութեանն նոցա և ըստ ունակութեան տեորեկութեանցն Հօր»:

Գծուած խօսքին մեկնութիւն մը չէ կըրցած տալ Հ. Ազգերեան և լատիններէնի օգնութեան դիմելը է: Հ. Ալկինեան այս ամսին բան մը չէ դիտած: Մեզի կ'երևի թէ խօսքին իմաստը պարզ է երբ մտածուի թէ ունակութիւն թրգմ. յն. Ψεύς (Ψευ) ունի բայէն, հելլենաբաններու լեզուին մէջ կը նշանակէ նաև ճիշդ, շնորհ, Digitised by

qualité. (տես Հայկազեան) որով ըստ ունակութեան տեորեկութեանցն հօր՝ կը նշանակէ ըստ ճիշդի՝ զոր Հայր տնօրինած է:

Հ. Ազգերեան կը գրէ. «Թէ՛ 10 և 11 ունինք աւելի պայծառ նշմարներ այսպէս. ինքն Աստուած հիացումն արկ ի վերայ Ադամայ և ի ցուն արար». հոս հիացումն բառը, կը դիտէ Ազգերեան, յառաջ եկած է թարգմանչին somnus-um = քուն և somnium = տեսիլ և այլն՝ բառերու սխալ ընթերցումէն: Հ. Ալկինեան հիացումն բառին մեկնութիւն արդէն լաւ տուած է. մենք կ'աւելցնենք միայն օրինակ մը փոխուն՝ որ շատ մօտ կը հնչէ Երանոսի սոյն կտորին. Արկ հիացումն ի վերայ Ադամայ և ի քուն արար. փիլ. Լին. հմտ. Հայկազեան, հիացումն բառը:

Հ. Ազգերեան կը համարի թէ նոյն խօսքին շարունակութեան մէջ, «և զի գործ ի գործոյ կատարեսցի՝ ոչն եղեալ ի դրաստին ցունն, սայ եղեւ ի վերայ Ադամայ» անճիշդ թարգմանութիւն ըլլայ լատ. perficetur-ի փոխանակ դնելու լիցի: Բայց մեզի կ'երևի թէ իմաստը հոս ճիշդ է և հարկ չկայ փոխել. Երանոս կ'ըսէ որպէս զի մէկ գործէն ուրիշ գործ մը կատարուի, քնանալու գործողութիւնը՝ որ դրախտին մէջ չկար՝ եղաւ, որպէս զի Եւան ստեղծուելու գործողութիւնը կատարուի:

Նոյնպէս յաջորդ պարբերութեան մէջ ուր կը գրուի «էին յայնժամ (Ադամ և Եւա) ամբողջը պահելով զիրեանց բնութիւնն» Հ. Ազգերեան կը համարի թէ «ամբողջ՝ է բառացի թարգմանութիւն լատ. integer (= ամբողջ և կոյս) բառի. մինչդեռ պէտք էր այս երկրորդը կոյս իմաստով թարգմանուիլ»: Բայց մեզի թարգմանութիւնը ճիշդ կ'երևի երբ մտածուի որ հելլենաբաններու քով ամբողջ կը նշանակէ նաև ամբիծ, անարատ. Պիտոյից գրքին մէջ կը գրուի. «Չիւրոյ ամուսնին դաշն ամբողջ պահեցէ. պահել զպարկեշտութիւնն ամբողջ»: որոշմէ անուշեղով ամբողջի սոյն գործածութիւնը ժամագրքին մէջ կը գրուի. «Ամբողջ պահելով զհոգի և զմարմին մեր»:

Հ. Ազգերեան կը գրէ «յէջ 26 ի բառն շարունակե (զիտորն որ է ի ստորինս երկրի), յառաջ եկած շփոթութեամբ լատ. continuo = շարունակեմ և contineo = ունիմ, ստեճեմ բայերու»: Մեզի կ'եւրեւի թէ լատիներէնի պէտք չկայ երբ մասձուի որ շարունակեմ նիւթական թարգմանութիւն յոյն. συνεχω բային, հելլենաբաններու լեզուին մէջ կը նշանակէ՝ պարունակել, պարագրել, ամփոփել, բովանդակել, պատել, պահել նոյն կարգին մէջ:

Սոյն խօսքին համար, էջ 25, «զմարդն ի վերստին գլխաւորելով Տէր զնոյն այնմ զմարմնաւորութեան ընկալաւ տնորէնութիւն»:

Հ. Ազգերեան կը գրէ «բառն ընկալաւ պէտք է ուղղուի = սկսաւ (լատ. cepit = ընկալաւ և coepit = սկսաւ)»: Հոս միակ ճիշդ բառը ընկալաւն է զոր կը պահանջէ իմաստը:

Հ. Ազգերեան կը գրէ «յէջ 12 սատանայի համար կ'ըսուի. — Էւ վասն զի ի ձեռն բարոց խրատուն ապստամբեալ ի բաց եկաց յԱստուծոյ, սատանայ կոչեցաւ... որ է ապստամբ. — արդ այս աւերմանալի ի ձեռն բարոց խրատուն ուրիշ բան չէ բայց եթէ լատ. morum consilium == յիմար խորհրդով (աստուածանալոյ). ուր morum է հայոց. morus == յիմար բառի և ոչ. յոգ. սեռ. mos == բարք, սովորոյք բառի»:

Բայց բարք կը նշանակէ հայերէնի մէջ նաեւ ընդարայս բնաւորութիւն, բերումն, միտք, կարծիք, և խրատ կը նշանակէ նաեւ խորհուրդ, թելադրութիւն. հետեւաբար խընդրի նիւթ եղող խօսքը ըստ իս կը նշանակէ իր բնաւորութեան, իր մտաց թելադրութեան համեմատ: Իմաստը կը պարզուի և ալ լատիներէնի օգնութեան ղիմելու պէտք չկայ:

Իսկ ինչ որ Հ. Ազգերեան կը գրէ նրկատմամբ դարձեալ էր (էջ 39) և՛ քանզի այս մոլորութիւն և և ծնիցեայն խօսքերուն, Հ. Ալիքեանի տուած մեկնութիւնները գոհացուցիչ են, քանի որ Հ. Ազգերեանի լատիներէնի միջնորդութեամբ ար-

բագրութիւններուն ոչ միայն հարկ չըկայ, այլ նաեւ իմաստին չյարմարիր:

Հ. Ազգերեան իր փաստերը աւելցնելով կը գրէ՝ «յէջ 39. զոր օրինակ գնացին նգովքն. ուղղ. ելին, կատարեցան նգովքն. exeo — որ զնալ թարգմանուած է»:

Բայց զնալ կը նշանակէ նաեւ տեղը երթալ, հասնիլ. «Որոյ հայհոյութիւնն ի բունն իսկ գնայ»: Էզնիկ: Ուրեմն գնացին եղովքն, կը նշանակէ նգովքը տեղը գնաց:

Հ. Ազգերեան կը գրէ «յէջ 49. քանզի առ Աստուծոյ փորձեցեալս... ուղղ. հասանեալ կամ հասնեցեալս... probo փորձել թարգմանուած փոխանակ հաճել, հասանելու»:

Հոս բնաւ հարկ չկայ լատին բնագիր մը ենթադրելու. իմաստը յինքեան արդէն չափազանց պարզ է, և փորձել կը նշանակէ նաեւ ընտրել, հառնել:

Հ. Ազգերեան կը գրէ, «յէջ 52. ի դարձ մեր ասացաւ. ուղղ. առ մեզ ասացաւ. adversus»:

Ի դարձ մեր ասացաւ՝ կը նշանակէ, մեր դարձին համար ըսուեցաւ, մեզ հասկըցնելու համար ըսուեցաւ: Իմաստ մը կու տայ արդէն. լատիներէնի հարկ չկայ: Հ. Ազգերեան կը գրէ «յէջ 53. իսկ Պիղատոսի... հարկեալ տկամայ տալ զնա ի մահ, որ զի թէ ոչ որ զայս արասցէ՝ քան զհակառակն կայսեր գործել, ապրեցուցանելով զմարդ, որ թագաւոր անուանի: — Ո՞վ կարող է հոս այս քան. — ով իմաստ մ'ըմբռնել. ընդհակառակն եթէ ուղղենք թարգմանի լատիներէնի մէկ սխալը և praeter — ի տեղ paretur (= երեւար) կարդանք, իսկոյն ամէն ինչ կ'ուղղուի»:

Անշուշտ այս խօսքին մէջ քերականական կամ կամ ուրիշ կարգի խանգարում մը կայ, բայց praeter քան չինշանակեր որպէս զի լատիներէնի սխալ մը նկատենք հոս:

Հ. Ազգերեան կը գրէ. «յէջ 37. Տէր ասաց առ իս, որդի իմ ես. ես մերկ ժը-

նայ գրեզ. — տարօրինակ ընթերցուած». Ու կը համարի թէ տարօրինակութիւնը առնով յառաջ եկած է որ թարգմանիչը լատիններէն nudius (= այսօր) բառը կարգացիւր է nudus (= մերկ)։

Բայց nudius աւելի երկ կը նշանակէ քան այսօր։ Ըստ իս ուղղելու է ի սերկ(եան) ծնայ գրեզ. պարզապէս ընդօրինակողի սխալ մը։

Մեծ. Հ. Ազգերեան կը գրէ « Յունարէն և լատիններէն երկու ամենամասն հարազատ՝ մանաւանդ թէ երկուորեակ՝ քոյրեր են որոնց բնորոշ յատկանիշները ճանշնալու համար չբաւեր իրենց տան այցելու մ'ըլլալ, այլ պէտք է բուն մտերիմ տեսցի ըլլալ »։

Այս նախադասութիւնը կը զօրէ նաեւ հայերէնի համար։

Երանոսի երկու գրութեանց ալ իբր թարգմանիչ՝ Երուանդ Տէր — Մինասեանը հակամէտ է Ստեփանոս Սիւնեցիին համարելու՝ նկատելով որ, սոյն իմաստասէր գրիչը թէ Յոյցքէն և թէ Ընդդէմ Հերձուածոցէն կոչումներ կ'ընէ իր մէկ գրութեան մէջ։ Ըստ այսմ թարգմանութեան ժամանակն ալ մերձաւորապէս կ'որոշէ 550-750։ Այս վերջին եզրը Ալինեան իրաւամբ 736 կ'ուղղէ, քանի որ այս տարին արդէն վախճանած էր Ստեփաննոս՝։

Մեզի զարմանք պատճառից թէ ինչո՞ւ Երուանդ Տէր Մինասեանց ճանշնալէն վերջ որ հայերէն Երանոսը կը կոչուի Սահակ կաթողիկոսին ընծայուած գրութեան մը մէջ, զայն Ստեփանոս Սիւնեցիին կ'ընծայէ և ոչ աւելի կանխադոյն ժամանակի հեղինակի մը։ Ինծի կ'երեւի թէ Հ. Ն. Ալինեանի ցուցումները, որոնց համեմատ Ս. Կաթողիկոսի ընծայուած սոյն գրութիւնը՝ մերձաւորապէս Ժ-ԺԱ դարու գործ կը համարուէր, ազգած ըլլան իր տեսու. թիւններուն վրայ, զանոնք անբաւական գտնելով հանդերձ։

Բայց այլուստ, Ալինեան յայտնած ըլ-

լալով նաև որ վրթանէս Գերթոյ իր մէկ գրութեան մէջ կը ճանշնայ հայերէն Երանոսը, կը հետեցնէ թէ Երանոսի երկու գրութեաներուն « թարգմանութիւնն ալ կատարուած է Չ. դարու վերջի տասնեակին »։

Մենք ճշգրտոյն բան մը չունինք յայտնելու այս ցուցումներու մասին։ Մենք կը շեշտենք միայն վերստին թէ հայերէն Երանոսը հելլենաբաններու յայտնի ազդեցութեան տակն է և թարգմանիչը ոչ միայն կը ճանշնայ հայերէն՝ Փիլոն, Կոննոս, Սահմանաց Գիրք և այս կարգի ուրիշ գրութեաներ, այլ զանոնք կը գործածէ նաև իր բառարանին մէջ։

Երբ՝ Յոյցքի վրայ խօսելով, կը գրէի « Խորենացիէն շունչ կայ մէջ » կը հասկընայի նկարագրին ու գոյնը այն գրութեաներուն, հելլենաբան իրենց ամբողջութեան մէջ, զորս կրնանք ամփոփել Խորենացի անուն տակ, քանի որ տուեալ առնուն մըն է։ Անձնաւորութեան մը առեղծուածը՝ երեւոյթները չի ջնջեր։ Կալիսթենէս կրնայ սուտ ըլլալ, բայց Աղեքսանդրի վարքը կը ֆիայ։

Երանոսի թարգմանիչը, իրմէ նախընթաց հելլենաբան թարգմանութիւններէ փոխ առած բառերէն դուրս, դեռ ուրիշ շատ բառեր ալ նմարած է, ստէպ հելլենաբաններու ոգովն ու դրութեամբ թերթ ժողովրդական ու ազնիւ հայերէնի զգացմամբ մը։ Այս երկու կարգի բառերուն ալ առաջին անգամ հոս կը հանդիպիմ, և այլուստ, գէթ ինծի ծանօթ չէին ցարդ։ Այսպիսիք են՝ աննակաձառ 23, քաջաժառանգ 27, վերջաժամանակորային 33, քանդակարար 35, փառակատարական 49, նախդեկարար 68, յարամշտնէկատարար 140, տարադարար 192, աստեղադարար 201, անդրադարար 209, և բիւրանուն 10, խափկոտ 10, կոսաստեղծ 27, բերանցուկ 27, շտեմարանալ 70, դիւրապիտ 105, աննայոյն 111, սկզբնաբիւն 111, դիւրապիտ 169, մացաւարար 174, աննայոյն, հետախարար 182, հետախարար 194, շրջուտ 188։

Երանոսի գրուածներուն հայերէն թարգմանութիւնը լեզուական ուրիշ կարգի առանձնայատկութիւններ ալ ունի դեռ:

\*  
\*\*

Շքեղ գործ Քէլէկեանի այս հրատարակութիւնը: Կ'երեւի թէ, Քէլէկեան խան իր հրատարակութեանց արժէքը կ'ուզէ նոյն բարձրութեան վրայ դնել՝ ուր կը գտնուին արուեստի իր հնութիւնները: Մարդ թղթատած միջոց լայն բացուած ու պայծառ էջերը սոյն հատորին, պատրանքը կը զգայ քայլ առ քայլ յառաջելուն մուգէնի մը մէջ սրահին մէջ, ուր, փայլուն ապակեփեղկերու տակ, իրեն համար ցուցադրուած ըլլան արուեստի շարք մը չընաղ ու հազուագիւտ արտադրութիւններ:

Իւրաքանչիւր ամանի ջով նշանակուած են անոնց շինուած ժամանակը, մերձաւորապէս, գտնուած տեղը, և միւս հանգամանքները, գոյներ, զարդեր, նկարներ, բոլորն ալ անգլիերէն լեզուով. անգլիերէն՝ յառաջարանն ալ: Ո՛չ ապաքէն Անգլիացիք են մեծագին գնումներ կատարողները:

Սպիտակներ են, թակոյկներ, քաթակներ ու պնակներ, ակնախտիղ մեծ արուեստով մը կամ մեծ հնութեամբ: Կան եղիպտականներ, խալտիներ, արաբականներ ու յունականներ, բայց մանաւանդ պարսկականներ են, ԺԱ-ԺԳ դար, գտնուած մեծաւ մասամբ Սուլթանապատի մէջ ու Ռաքայի:

Մարդիկ քան ոսկիի կամ արծաթի աւաններու՝ խմած ու ճաշակած են, աւելի յօժարութեամբ հողէ ամաններու մէջ: Խեցեղործութիւնը հին արուեստ մըն Բարեւաւոց, Ասորեստանեայց, Եգիպտացոց. իր մեծ տարածումն ու զարգացումն ունեցեր է պատմական քուր ծանօթ ժողովուրդներու մէջ, վանի ծովափին վրայ բնակող ուրարտացիներուն ջով, ինչպէս խալտա գաղթող եւրոպացիներուն ջով:

Կահի և կարասիի արուեստն էր, որուն շուտով կու տան ապրելու քաղցրութիւնը: Արուեստաւորները արուեստագէտ կը դառնան. և խեցիի պարզ կարմրութեան վրայ կ'աւելցնեն ջնարակի փայլ մը, որուն շուտով կու տան կապոյտ գոյն մը, որ կը ծփայ կանաչին աստիճանաւորումներուն մէջ:

Ու զարդարանքները, մաքի այս շուտութիւնները զորս կը հաւաքեն իրենց շուրջի կեանքէն ու կը հիւսն իրենց երեւակայութեան մէջ:

Ինչ ճոխութիւն, որ առած է վերջէն բրուտներուն այս բանաստեղծութիւնը: Ի սկզբան, ամենահին ժամանակները, պարզ գիծ մըն էր որ աւելծ և կը շրջէր խեցեղէններու շորս բոլորը, մանաւանդ կարասիներուն: Բայց յետոյ կու գան քաթակները, պնակներն ու թակոյկները և միտքերը թոյլէր կ'առնեն, արուեստագէտները անոնց վրայ կամ իրենց կեանքը կը բացատրեն, կամ լայն կեանքը դիցարանութեան ու պատմութեան: Ասոնց ստեղծարարները կ'ընդունին ու այն ատեն իրենց նկարը կամ խորհրդանշան մըն է կամ թագաւորական տեսարան մը:

Չեւին հիմը միշտ յուրանն ըլլալով կը տարբերի շերտաւորումներով կամ բերաններու նեղութեամբ: Ինչ կանթերն եւ ունկունքը մերթ անոր վրայ շնորհք մը կ'աւելցնեն: Քէլէկեանի հաւաքածոյին մէջ՝ զարդարանքներով ամենէն աւելի շաղլը պարսկականներն են, մինչ քարեւականները, ամենասակաւ, նուիրագործուած հնութիւն մը կամ պարզ շնորհք մ'ունին, եգիպտականները լոտոսի տերեւ մը, ու խալտիները թրծուած քրիստոնէութիւն մը, պարսկականները ամբողջ դրուագ մը, ամբողջ պատմութիւն մը կը նկարեն:

Ամենէն ծաղկած ժամանակը ԺԳ. դարն եղած է պարսկական խեցեղործութեան համար, ինչպէս յետոյ ԺԶ. դարն եղաւ զորգարարութեան համար: Սոյն դարուն մեծ զարգացում մը պարսկական արուեստի կը նուազեցնէ օտար քուր արդիւնքները, ինչպէս չինականը: Յատուկ

ներուծիւն և ճաշակ կը ցուցնեն փայլալուսն և ուրուագիծը կատարելուն մէջ։

Իրենց նկարներուն մէջ կ'ընտրեն աւելի պատկերել կոխի կամ որսի տեսարաններ և հաճոյից վայրկեաններ։ Արեւծ մը յարձակելու դիրքին մէջ, փիղ մը զէն ու զարդով, վագերածի մը կամ ձի մը սըրընթաց, ու ամէնքն ալ խուռնախիտ թուփերու մէջ։ Մարդկային դէմքեր ալ պատկան չեն, նոյն իսկ իգական դէմքեր՝ հուլանի։ Թագաւորը բազմած իր զահին վըրայ, հուրինքը չորս կողմը, կամ հուրինքը բոլորած թագուհի մը շուրջը, ինչպէս մեղուաց պար մը։ Ու ականախտիդ են կերպար և ծաղիկները իրենց պատմութեան։ Պարսիկ բանաստեղծներէ երգուած փղեցկութիւնը ունին, յոնքեր՝ իրք գրչով նկարուած։

Արուեստի պատմութեան մէջ պարսկական խեցեգործութիւնը իր գեղեցիկ տեղը ունի, յունական ամենանուրբ ամաններուն ըով, ինչպէս զայն ունի պարսիկ բանաստեղծութիւնը զբաղանութեան մէջ։

Արուեստի գիտական մեծ զգացումն ունէր այն ճապուհն որ իր գինիի բաժակին վրայ Մուշեղը կը ճանդակէր ճերմակ ձիուն վրայ։

Փէլէկեան խան արուեստի իրերը ճանչնալուն ու գնահատելուն մէջ արուեստագէտ մըն է։

\*  
\*\*

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը՝ բնագիրն, յառաջարանով և ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանանց։ Մեր հին մատենագրութեան վրայ ախրնջ ու խղճամիտ աշխատող մը, այս Տէր Կոստանանցը։

Թառաջարանին մէջ թ—իւր, լաւ տեղեկութիւններ կը ցուցնէ Նոր Պահլաւունինքնու ծագման և Գրիգոր Մագիստրոսի պարագաներուն նկատմամբ։ Բնագիրը կը բռնէ Ծ—244 էջերը, և ծանօթութեանց մէջ է որ Կոստանանց կը յայտնէ խնամոտ աշխատութիւն մը յիշատակելու Մա-

գիստրոսի թուղթերուն մասնակի հրատարակութիւնները, ամփոփելու ձեռագիրներու տարբերութիւնները և լուսարանութիւններ տալու Գրիգորի թղթակիցներուն և անոր լեզուին և այլազան պարունակութեանց շուրջ։ Կ'երևի թէ շատ երկայն ժամանակուան համար Տէր Կոստանանցի հրատարակութիւնը պիտի մնայ միակ կատարեալ գործը նկատմամբ Մագիստրոսի թուղթերուն։

Ոչինչ մը մատենագրութեան մէջ այնքան հակասական որքան սոյն մատենագրին կեանքն ու գրուածները։ Իրմէ նախընթաց մատենագիրներու վարքին վրայ շատ տեղեկութիւններ չունինք, և ինք մեզի առաջին աշխարհականը կ'երևի որ զբիշ մը կ'ունենայ։ Ու ինք իշխան մըն է և ունի իշխանական կեանք մը, իր առանին և քաղաքական կեանքին մէջ։ Միգ չհետաքրքիր իր ծագումը Լուսաւորչի ցեղէն՝ ուսկէ սերած ըլլալ կը պարծին Նոր Պահլաւունիները։ Այս կը ցուցնէ միայն թէ հին անուն մը և կղերական անուն մը, զեռ ի գորութեան էին շուք տալու ուրիշ շատ կողմերով արդէն մեծ տան մը, ինչպիսիք էին Մագիստրոսի նախնիքը։

Իր նախնիքներէն մէկը՝ Գրիգոր Համզէ, Անիի մէջ Ս. Գրիգոր եկեղեցին կը կանգնէ, ծանօթ Ապուղամրնց անուամբ։ Ասոր արկինքը Շուշան կրպակ մը կը նուիրէ նոյն եկեղեցւոյն։ Իր հօրեղբայրներէն մէկը՝ Ապղարիպ, Յովհաննէս Սմբատի ժամանակ մարզպան, կը շինէ Անիի մէջ Ս. Փրկիչ գեղեցիկ եկեղեցին և զայն կը բարեզարդէ ու կը ճոխացնէ։ Միւսը, հռչակաւորն Վահրամ, ոչ միայն փառապանծ է իր շքեղ ու գեղեցիկ շինութիւններով, այլ նաև իրք պատերազմի ու քաղաքականութեան մարդ ինքն է որ երկար ատեն նեցուկը կ'ըլլայ Բագրատունեանց վերջի թագաւորներուն, կ'ազդէ վիստ Սարգսի յաւակնոտ խորհուրդները, կը հանդարտեցնէ և կը հեռացնէ Բիւզանդական զօրքերը Անիի դռներէն, և հուսկ կ'իյնայ պատերազմի դաշտին վրայ իր այնքան պաշտած Անին ազատելու համար։

Մագիստրոսի հայրն իսկ, վասակ, այն-  
քան զարդարող մը Բլջնի աւանին և իր  
ընդարձակ երկիրներուն, անակնկալ մա-  
հուամբ մը կը մեռնի, սպաննուելով ան-  
ծանօթէ մը երբ Գիւմիկ ցեղին ասպա-  
տակներուն վրայ տարած յաղթութենէ մը  
կը դառնար:

Այս պարագային ու միջավայրերումն  
է որ կը զարգանայ ու կը կազմակերպուի  
Գրիգորի միտքը, Հարկաւորապէս ինք պէտք  
էր ըլլալ քաղաքականութեան, պատերազ-  
մի ու շինարարութեան մարդ մը: Իր հօր  
մեռնելէն վերջ, տանուտէլութեան գլուխն  
անցնելով աւելի միջոցներ ու ասպարէզ  
գտաւ յայտնուելու: Իր հօր օրով նա ար-  
դէն հիմնովին նորոգել տուած էր Հայոց  
թառ վանքը, Գառնիի մօտեր, յետոյ Բըշ-  
նիի մէջ Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը  
կանգնէ, ինչպէս Մարկունիաց գաւառին  
մէջ Կեչառիս վանքը՝ կը կանգնէ կը բա-  
րեզարդէ ու կը ճոխացնէ: Իր առատա-  
ձեռնութիւնը առանձնականաց և վանքե-  
րու նկատմամբ իշխանական եղած է միշտ:

Իր քաղաքական կեանքին մէջ շատ ա-  
նակնկալ կերպով յանկարծ ինքզինք չը-  
հասկցուած կը զգայ: Միացած իր տոհմի  
կուսակցութեան հետ բարձրացնելու հա-  
մար Գագիկ Բ. Թագաւորական գահը,  
որուն կը ձկուէր վեստ Սարգիս, յուսա-  
խար կը գտնէ զինք Թագաւորին զգա-  
ցուններուն հանդէպ որոնք անմեկնելի ազ-  
դեցութեան մը տակ վեհատ Սարգիս հետ  
աւելի կը հասկցուին:

Յրտութեանը շուտով կը յաջորդէ հա-  
լածանքը՝ երբ մի առ մի Մագիստրոսի ազ-  
գատոհմին մեծ գէմքերը կ'անհետանան:  
Ստիպուած քաշուելու Անիէն ու Արարա-  
տէն նա յանձն կ'առնէ Տարօնի զբոս-  
ութիւնը, ուր յառաջ կը տարին իր շինա-  
րարութեան կեանքը: Հոս աւելի մօտէն  
սերտ մտերմութիւն կը հաստատէ Մամի-  
կունեան թոռնիկ իշխանին հետ:

Տարօնէն զինք Կ. Պոլիս կը գտնենք  
1045, երբ Գագիկ Պօլիս կանչուեցաւ:  
Հոս կը յուսար հասկցուելու Գագիկի հետ  
և ազատուել Անին՝ զոր Յոյները կը պա-

հանջէին Յովհաննէս Սմբատի դաշնադրու-  
թեան համաձայն: Բայց Անին կորսուե-  
ցաւ և Գագիկ գահէն զրկեցին: Մագիստ-  
րոս այլ ևս դարձախտ շունեցաւ իր հայ-  
րենի կալուածները տեսնելու, զանոնք Յու-  
նաց կտակեց, փոխարէն Միջագետքի մէջ  
ուրիշ կալուածներ առնելով կոստանդին  
թ. Մոնոմախէն: Իր ֆեսացաւ կենաց մէջ  
յիշատակելի դէպքեր արձանագրուած են  
իր ծանօթութիւնները քանի մը արարացի  
անուաններու հետ և իր շահագրգռութիւ-  
նը թոնդրակեցիներու հալածումին մէջ:  
Նա կը մեռնի 1058 տարին:

Նկատելով այս կեանքը, կեանք մը բո-  
լորովին քաղաքական խնդիրներու և ըն-  
կերական բարձր դասակարգի մէջ ապ-  
րուած, մարդ պիտի սպասէր որ Մագիստ-  
րոս, զրիշը ձեռք առած միջոց՝ շատ շատ  
պատմիչ մը պիտի ըլլար, աշխարհաբար  
լեզուով, ժամանակագրելով այն այնքան  
շահագրգռական անցքերը որոնց մասնակ-  
ցեւ էր, ճիշդ ինչպէս պիտի ըլլար Սմբատ  
Գունդստապլը: Բայց նա բոլորովին տար-  
բեր ձևի տակ կը ներկայանայ մեզի: Նա  
քերականագետ մըն է, տաղաչափող մը,  
Թարգմանիչ մը, աստուածաբանի, իմաս-  
տաւէրի, ժամանակին հասկացողութեամբ  
զրագէտ մը, բայց ոչ պատմիչ մը, ոչ իր  
ապրած քաղաքական խնդիրներով զբաղող  
անձ մը: Եւ իր լեզուն ոչ միայն աշ-  
խարհաբարը չէ, ոչ իսկ զբարբառն է, հա-  
յերէն մը ձկուող Մեսրոբեան դպրոցին:  
Հելլենաբանութիւնն է, անխառն հելլենա-  
բանութիւնը, ծայրայեղ ու աղճատուած  
հելլենաբանութիւն մը ուրիշ շատ անծա-  
նօթ ու մտացածին բառաձևերով:

Մարդ կը սպասէր գէթ թուղթերուն  
մէջ գտնել զինք այնպէս ինչպէս ինչպէս  
որ եղած էր: Բայց հոս իսկ նոյն մարդն  
է, միշտ աստուածաբան, միշտ իցիսբանող  
ու անտեղի հմտութիւն մը ցուցադրող,  
միշտ ուշադիր ընկզմելու միտքը դժուա-  
րին ու խառնախօս լեզուի մը աղիքներուն  
մէջ: Ինչ աստիճանի եղած է ուրեմն Մա-  
գիստրոսի կրթութեան վրայ ազդեցութիւ-  
նը գիտնական վարդապետներուն, որք այն

ժամանակ Անիի մէջ կը ծաղկէին, ինչ աստիճանի մանաւանդ իր կրական յարու-մը հելլէն լեզուին ու դպրութեան: Նա շատ կարդացեր է. կը ճանչնայ ամբողջը ինչ որ ազգային մատենագրութիւնն ու կեանքը կը կազմեն, իր շինական ու մութ ծագումով աւանդալէպերովն հանդերձ, և իր այս հմտութեամբն է որ շլացուցեր է իր ժամանակակիցները՝ որոնցմէ շատերը հաւանորէն իր թղթակցութիւններէն շատ քիչ բան կը հասկնային: Իր թուրքերը ոչ թէ մտերմական խօսակցութիւններ են, աւելի սեռ մը կը կացմեն որով կ'ուզէ իր միտքը փայլեցնել ու վրան զարմաց-նել տալ: Անոնք գրուած են ցուցուելու համար: Հոստորականին տղայական խա-ղերը շատ կը սիրէ, որոնք երբէք յաջող չեն:

Ինչ որ անգնահատելի կայ իր թուր-քերուն մէջ, այն քիչ պատմական տեղե-կութիւններն են զորս կարելի է անոնց մէջ գտնել իր ժամանակի կեանքին նը-կատմամբ: Հոս իսկ պէտք է մեղմ հասկնալ իր բացատրութիւնները՝ որոնք ստէպ շատ ուժով են ու շատ մերկ: Հայոց հին պատ-մութեան նկատմամբ իր ունեցած քան-դութիւնները շատ գիծերով մտացածին են. բայց մնացած մէկ քանիները պատմա-կան ստույգ արժէք մ'ունին:

Այսպէս է ահաւասիկ մատենագիրը զոր Տէր կոստանեանց ջանացեր է իր մեկ-նութիւններովն ու ծանօթութիւններովը լու-սաբանել, պայծառացնել և հասկնալի դարձնել: Մագիստրոսը ծանօթագրած ժա-մանակ՝ կոստանեանց մերթ իր կողմէն կարծիքներ կը յայտնէ մեզի Հայոց պատ-մութեան նկատմամբ որ բոլորովին նոր են: Այսպէս է նա, օրինակ, երբ յետ գը-րելու էջ 322 թէ Մագիստրոսին ծանօթ է և Շիդարի զրոյցը, կ'աւելցնէ այդ զրոյ-ցը կազմուել է Հայոց մէջ հաւանորէն Արտաշէս թագաւորի միւս յաջորդի, Ախ-շադար կամ Աշխադար թագաւորի անու-նով:

Շիդարի անուամբ եղած զրոյցը գրեթէ նոյնն է ինչ որ Խորենացի կ'աւանդէ իր

Բ. Արտաշէսի Արտաւազդ որդւոյն համար: Քննական ինչ միջոցներով կոստանեանց հասեր է զրոյցին Շիդարը նոյնպէս ինչ Տիրիթ — Արտաշէսի յաջորդ Աշխադարի հետ:

Բազմավէպի մէջ, 1906 էջ 58-59, Շիդարի զրոյցին վրայ քննութիւն մը կա-տարուելով, ի միջի այլոց կը գրուէր. «Այն ժամանակը՝ յորում Խորենացիի՝ Բ. Ար-տաշէսի թագաւորութիւնը կը դնէ, որու որդին էր Արտաւազդ-Շիդարը, հոռոմայե-ցի պատմիչները մերձաւորապէս Տիրիթը (= Տրդատէս) կը դնեն, որուն հաւանու-րէն որդին էր, և ոչ Թոռը, Աշխադար ա-նուն, կ'ըսէ Կաթրճեան, որ ըստ Հոռոմա-յեցի պատմագրաց Դոմեոտիանոսի աստե՛ն (81-96 Յետ. Քր.) Հայոց վրայ կը թա-գաւորէր: Իսկ քննութիւնները շատ որոշ ապացուցեր են՝ որ Արտաշէս Բ. է նոյն իսկ հոռոմայեցի պատմիչներուն Տրդատէս կոչածը (Հմտ. Գաթրճեան, հտ. Բ. էջ 594): Բնական հետեւանքն է որ մտա-ծուի նոյնպէս նաև Արտաւազդ-Աշխա-դար անձնաւորութիւնները, և կարելի է կարծել թէ ժողովրդական առասպելին պա-հած Շիդար անունը կէտն է՝ ուր կու գան երկուքը միանալ: Տեսանք թէ Շիդար ինչ աղերս ունի Բ. Արտաւազդի հետ, իսկ Աշխադար անունը Շիդար ձեւով մնացած կ'երեւի ժողովրդեան բերինն մէջ. ասկէ զատ հայերէնի ոչ մէկ ձայնարանական օրէնք չի հակառակիր որ Աշխադարը Շի-դար եղած ըլլայ: Այս պարսկական ա-նունն առաջին գիրը Ա՝ ընկած է, ինչ-պէս Հրապատ անունն մէջ, զոր յոյները Α'φραάτης կը գրեն. յաջորդ չի պարս-կերէնի մէջ իւր հակառակ կարգն ունին, ինչպէս մնացեր է Հոռոմայեցի պատմիչնե-րու քով, որ այս անունը Լիքսէդար կը գրեն. իսկ իւր հին պարսկական ձայնա-խումբը սովորաբար չ կը փոխուի ինչպէս նոր պարսկերէնի՝ նոյնպէս հայերէնի մէջ: Նոյն յօդուածին մէջ մանրամասն բացատ-րուած է Շիդարի և Արտաւազդի զրոյց-ներուն բոլոր պարագաները և ասոնց նոյ-նացումը Աշխադարի կեանքին հետ:

Կ'երեւի թէ Տէր Կոստանեանց՝ զրա-  
դած Մագիստրոսի միտքերուն ծանօթու-  
թիւններ զնեւու, կը մոռնայ իր կարծիք-  
ներուն ալ ծանօթութիւնները զնեւ:

\*  
\*\*

Byzantinische Zeitschrift փրկան-  
դագիտութեան նուիրուած թերթը, կը հրա-  
տարակէ Ֆրանսերէն լեզուով ընդարձակ  
յօդուած մը Ս. Սահակի տեսիլքին վրայ՝  
որ կը գտնուի Ղազար Փարպեցիի պատմու-  
թեան մէջ: Թողուածը կը կրէ. Un docu-  
ment arménien de la généalogie de  
Basile I<sup>er</sup> տիտղոսը: Մեծանուն յօդուա-  
ծագիրը, Հ. Կ. Տէր-Սահակեան, յղբիւր-  
ներու նոխութեամբ մը և դէպքերու անհրա-

ժեշտութեամբ կը ցուցնէ թէ Տեսիլքը Ինչ  
աստիճան յունական ծագումն ունի, և ինչ  
աղերս մանաւանդ վասիլ Ա.ի անձին ու  
շրջանին հետ: Նա կը թողու կասկածել  
միանգամայն որ տեսիլքը թելադրուած ըլ-  
լայ վաճան՝ Տարօնի եպիսկոպոսէն: Աւելի  
նշողած, ընդարձակած ու հիմնաւորած է այն  
տեսութիւնները զորս պարզած էր արդէն  
Բազմավէպի մէջ:

\*  
\*\*

Անահիտի մէջ Պ. Չօպանեան մեզի կու  
տայ թարգմանութիւն մը թէոֆիլի կոթիէէ.  
Համաստանածեան սիրատւաց:

Պ. Չօպանեան ուրիշ անգամ ալ մեզի  
տուած էր նոյն հեղինակէն չքնաղ կտոր  
մը: Ու այս անգամ ալ յաջողած է հա-  
յերէն լեզուի օտարութիւնը պատշանեցնել  
կոթիէի յստակ ու ոսկեզօծ հոգւոյն:

1. Տես Բազմ. 1905 էջ 28-32 և 134-140  
2. Տես Բազմ. 1905 էջ 574.

## Ք Ա Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ե Թ Բ Ե Ն

|                                     | Էջ |                                    | Էջ |
|-------------------------------------|----|------------------------------------|----|
| Կացութիւնները . . . . .             | 1  | ՏԵՐ - ՍԱՀԱԿԵԱՆ Հ. Կ. — Հայերը      |    |
| ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ. — Ինքնաշարժ       |    | Բիւզանդական մատենագրութեան մէջ. 16 |    |
| Կառքին մէջ. թրգմ. Ղազիկեան Հ. Ա. 3  |    | ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ. — Ծնած տունս     |    |
| Հանգիստ Նորին Վեհափառութեան         |    | Թրգմ. Ղազիկեան Հ. Ա. . . . .       | 23 |
| Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Կաթողիկոսին. 4 |    | ՀՈՄԵՐ. — Իլիական. Թրգմ. Ղազի-      |    |
| ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն. — Լէօ . . . . .     | 6  | կեան Հ. Ա. . . . .                 | 24 |
| ՏԻՐՈՅԵԱՆ Հ. Ա. — Համաշխարհա-        |    | Դ. ՎԻԻԲԻԵԻՍԵԼԻ. — Գիտալա. Թրգմ.    |    |
| կան լեզու. . . . .                  | 9  | Ատո. Բէկ-Յովսէփեան . . . . .       | 81 |
| ՇԻԼԼԷՐ. — Ողբ Կերէսի. Թրգմ. Մ.      |    | ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն. — Լէիւ . . . . .   | 85 |
| Ա. ՄԵԼԵՐՆ . . . . .                 | 13 | ***. — Աւագանին Խորը. . . . .      | 39 |
| Հունգարահայ պատգամաւորութիւնը . 14  |    | Գիւրգեր ու թերթեր . . . . .        | 40 |

Վրիպակ. — Բազմավէպ 1910 էջ 570, սխալ երկրորդ, սող. երկրորդ  
վերէն, Սուրբախ ուղղելու է Ախեմ: